

ДЕСКРИПЦІЯ ЯК ОСОБЛИВИЙ СТРУКТУРНИЙ ТИП ОСОБОВИХ НАЙМЕНУВАНЬ, ЗАФІКСОВНИХ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ЧАРІВНИХ КАЗКАХ

У статті проаналізовано структурні типи номінативних одиниць, які функціонують у текстах українських народних чарівних казок. Зокрема, розглянуто специфіку функціонування апелювативів, особових та дескриптивних найменувань як особливого способу номінації казкових персонажів.

Ключові слова: номінативна одиниця, онім, однолексемна назва, полілексемна назва, композит, дескрипція.

Номінативна система української народної чарівної казки є особливою з огляду на специфіку цього фольклорного жанру та архаїку побутування текстів. Адже, як стверджує В. Топоров, „українська народна традиція багата архаїзмами, а в багатьох випадках зберігає те, що в інших традиціях уже втрачено і може бути відновлене лише внаслідок більш або менш складних реконструкцій” [Топоров: 177].

Називання казкових героїв зумовлено традицією номінації в українській мові та відображенням у найменуваннях міфологічного світогляду. Оскільки для достовірного аналізу важливою є автентичність, то ми опрацювали тексти казок, зібрані та записані у ХІХ ст. В. Гнатюком, О. Кольбергом, С. Руданським, А. Димінським та П. Чубинським у різних ареалах України (Закарпатті, Поділлі, Покутті, Чернігівщині, Київщині, Полтавщині).

Крім етимології, внутрішньої форми та семантичного навантаження казкових найменувань, важливим аспектом є їх структурні типи. У сучасній лінгвістиці простежується зацікавленість семантичними та структурними особливостями мовних одиниць різних рівнів. Мета пропонованої статті – виявити структурні типи

номінативних одиниць (НО), передовсім полілексемних найменувань-deskрипцій, котрі побутують у текстах українських народних чарівних казок і є прикладом архаїчних способів номінації.

Для досягнення поставленої мети необхідно з'ясувати, які саме типи представлені у номінативній системі чарівної казки та специфіку їх побутування. На особливу увагу заслуговують особові багатокomпонентні deskриптивні назви, збережені лише у фольклорних текстах окремих жанрів, переважно у казках та замовляннях.

З огляду на активний розвиток ономаcіології у сучасній лінгвістиці дослідження давніх способів та механізмів номінації, що збереглися у народнопоетичних творах, є важливим аспектом, який допомагає глибше зрозуміти сучасні процеси називання. Це і визначає актуальність нашого дослідження.

Відповідно до семантико-структурного напрямку ономаcіології номінативні одиниці поділяються на лексичні (прості непохідні слова, деривати, композити, юкстапозити, тобто композити дефісного написання), а також складені назви, пропозиційні, представлені реченнями, та дискурсивні, якими є тексти [Селіванова: 514]. Ми послуговуємося термінами однослівні (однокомпонентні, монолексемні) та багатокomпонентні (полілексемні) найменування. Перший із названих типів, монолексемні НО, репрезентують здебільшого антропоніми (*Іван, Францко, Стефан; Ганна, Єва, Маруся*), запозичені з реального іменника, та апелятиви (*брат, син, хлопець, дівчина*), міфоніми (*Гордуб, Змії, Кривий, Льох, Люципер, Ох, Язя*). Полілексемні НО складаються з двох і більше словесних компонентів. У межах цього класу розмежуємо композити (*Гонимарник, Гримоцар, Златокрідлик, Рукомнять, щезби*), юкстапозити (*Ганна-панна, Коньтюфіть-парубок, Крікус-Какус, Товчикамінь-Печиколачі, Ясат-дурень, лихий-необачний, царця-змія*), структури, близькі до словосполучення (*безчасний Іван, нисмертельний Козьолок*), та ті, що утворені за моделями речення (*той що в воду...; той, що без ніг; той, що без рук*). Такі реченнєві конструкції прийнято називати deskрипціями, пропозиційними або описовими структурами. Описові назви здебільшого належать до сфери безонімної, або позаонімної номінації, яка є характерною особливістю номінативної системи саме чарівних казок.

Онімний пласт найменувань репрезентовано однокомпонентними іменами, запозиченими з реального іменника (*Дем'ян, Петро, Стефан*), і власне казковими антропонімами (*Байло, Незнайко, Покотигорошок, Телесик*). Двокомпонентні власні назви містять канонізоване ім'я та семантично виразний означувальний складник (*Іван Богданець, Медвідь Іванко*). Деякі найменування-дескрипції графічно позначені як власні назви (*Сім шкiр калита, по колiно борода*), однак за компонентним складом вони тяжіють до позаонімної номінації. Описові НО поділяються на одиниці реченнєвого типу, які здебільшого побудовані за моделлю займенниково-означального речення (*тот, що хмарами гонить; той, що без рук*), та лексикалізовані словосполучення (*дiдова дочка; баба-яга, костяна нога*).

В українських чарівних казках згадані полілексемні форми називання є досить поширеними. Саме у таких найменуваннях відображено усю повноту семантико-функціонального значення образу. Як зазначав О. Потебня, „елементарна поетичність мови, тобто образність окремих слів як простих, так і складних, [...] надто мізерна порівняно зі здатністю мови створювати образи зі сполучень слів, як образних, так і не образних” [Потебня: 104]. Зважаючи на специфіку полілексемних номінативних величин, співвідносних із словосполученнями та реченнями, їх необхідно досліджувати із лексикологічного і синтаксичного погляду. Визначаючи час виникнення полілексемних найменувань, Т. Антошок припускає, що такі формули могли використовуватися ще в антський період, проте пізніше не перебували в активному вжитку [Антошок: 103]. С. Медвідь-Пахомова також поділяє думку про давність існування багатолексемних антропонічних утворень і вважає, що „багатолексемні найменування були відомі, але перебували на периферії слов'янського антропонімікону і використовувались лише в окремих випадках” [Медвідь-Пахомова: 21]. У зв'язку з цим варто зазначити, що саме чарівна казка, певною мірою відбиваючи архаїчні традиції номінації, підтверджує давність походження аналітичних найменувань.

Дослідники привертають увагу до тих особливостей, які виявляють специфіку номінацем, співвідносних зі словосполученнями. Так, С. Шестакова розглядає словосполучення як один із традиційних

способів номінації у системі власних назв і пояснює активність їх використання на сучасному етапі інтралінгвальними чинниками: тенденцією до експресивності та до максимальної мотивованості мовних одиниць [Шестакова: 102]. Досліджуючи механізми називання ірреального героя, С. Швачко та Л. Яковенко вважають НО, що близькі за структурою до словосполучень, okazіональними утвореннями [Швачко, Яковенко: 173]. Л. Полубиченко та О. Єгорова трактують імена, виражені синтаксичними конструкціями, складними словами (*Жар-птиця, Баба-яга, костяна нога, ніс у стелю вріс*), як поетичні формули [Полубиченко, Єгорова: 8-11]. При творенні полілексемних найменувань реалізовано засіб ампліфікації, що передбачає розширення, доповнення основи деталями [Пропп: 162].

У досліджуваних текстах виявлено полілексемні назви, співвідносні зі словосполученнями, та найменування, утворені за певними реченнєвими моделями. Ідентифікуючи такого типу синтаксичні величини як номінативні одиниці, ми спираємося на їх інтерпретацію, запропоновану В. Лєсковою. Дослідниця застосовує в цьому випадку термін „пропозитивні номени” — „образні вислови, котрі функціонують у мовленні як дублетні одиниці до однослівних найменувань або словосполучень різних структурних типів” [Лєскова: 7].

Поняття пропозиції, запозичене лінгвістами з логіки, використовують у мовознавчій науці стосовно семантики речення чи його частини. І. Штерн, трактуючи пропозицію як один з типів номінації, визначає її як „смісловий інваріант речення, смісловий образ, що описується у реченні; цілісну одиницю репрезентації смислу або образу ситуації, що залишається незмінною за різноманітних перетворень речення” [Штерн: 259]. Н. Гуїванюк пропозицію розглядає як „своєрідний семантичний інваріант кількох мовних засобів, що відображають той самий варіант дійсності (корєферентних засобів)” [Гуїванюк: 176]. Н. Арутюнова тлумачить пропозитивну номінацію як таку, що „властива реченню загалом або окремих його компонентам, котрі характеризують як пропозитивні знаки” [Арутюнова: 299].

Поряд зі згаданим терміном „пропозитивні номени” функціонують також інші, як-от: „deskриптивна номінація”, „deskрипція”. Л. Куриляк визначає deskрипції як „інтродуктивно-

ідентифікаційні номінації, називні одиниці з вказівними словами, означеннями, що позначають об'єкти дійсності, або й інші описові конструкції („той, хто...”, „такий, що...”), що забезпечують правильність та однозначність референції об'єктів, виділяють їх із певної групи найменувань” [Куриляк: 229]. Польська дослідниця І. Беллерт зауважує, що однозначність референтної віднесеності дескрипцій забезпечується контекстом або мовною конструкцією [Беллерт: 190-191]. Б. Рассел пропонує розрізняти власне номінації та дескрипції. Дослідник вважає, що будь-які висловлення, які містять вказівки *такий-то, цей, той*, є дескрипцією [Рассел: 52] і трактує термін „дескрипція” у буквальному значенні – опис, описування [Рассел: 42].

У текстах українських чарівних казок переважають найменування, утворені за моделлю складнопідрядного речення. Це здебільшого конструкції на зразок: *той, що..., тот, що..., еден, що..., другий (шестий, четвертий), що...* Семантика таких найменувань яскраво виражає функціональне навантаження образу, а отже, ці одиниці є вмотивованими – *еден, що мече а мече бітарьом, не годен ся наметати* [Гн.: 253], *той, що годен дуже позирати* [Гн.: 253], *четвертий, що скаче а скаче, не годен ся наскакати* [Гн.: 253], *тот, що са не муг находити* [Гн.: 244] та ін. Аналізований матеріал засвідчив варіативність пропозитивних найменувань у межах тексту: *той, що хліб їв а не муг са наїсти / тот, що много їсть / тот, що їв / другий, що їв / тот, що не муг са наїсти* [Гн.: 242-244]. Незважаючи на варіювання аналізованих найменувань, лексичне наповнення таких НО, їх функціональний зміст залишається тим самим.

За моделлю займенниково-означального речення утворено і найменування у казці „Два царевичі” – **той, що без ніг; той, що без рук**: *А царівна, як вони поснули, одрубала одному ноги, а другому руки... От брати та пішли на полювання. Той, що без ніг, сів коло комина на даху, а той, що без рук, сів під полом* [Чуб.: II: 105-107]. Поряд із цими описовими формами побутують ідентичні за значенням однослівні найменування – **безрукий, безногий**: *А царівна, як вони поснули, одрубала одному ноги, а другому руки. [...] Сів той і поніс його безрукий* [Чуб.: II: 105]; *Прийшли в ліс. – Ну, – каже безногий, старший, – будем тут жити. Побудуємо собі дім. Ламай дерево* [Там само].

Іншу синтаксичну структуру й семантико-функціональну специфіку простежуємо в НО, зафіксованих у збірці О. Кольберга – *Szmyg w lis, Ja za nym, Ja si ne lyszaju: Żyd ich piśtaw na pole, a sam piśzow do domu za horivkow. Péred-tym nym sie rozluczyly, zapysaw sobi ych ymena. Perszyj nazywaw si Szmyg w lis, drugyj Ja za nym, a tretim Ja si ne lyszaju* [Кольб.: 190]. Семантично ці три найменування тісно пов'язані. Тут персонажі номіновані за послідовністю виконання тієї самої дії – шмигнути, яка лексично виражена лише в першій із наведених назв, а в наступних домислюється як імпліцитний семантичний компонент. Ці номінативи характеризують учинки дійових осіб і виражають відтінок іронічності. Структурно вони наближені до простих речень специфічної будови. Незважаючи на формальну неповноту окремих реченнєвих назв, вони передають значний пласт інформації.

Отже, на основі дослідження близько 150 номінативних одиниць ми виявили різні структурні типи номінацій персонажів української народної чарівної казки, які кількісно неоднаково репрезентовані у досліджених текстах. Так, однокомпонентні загальні назви складають 68 % від загального обсягу проаналізованих одиниць, власні одно- та багатоконпонентні найменування, серед яких зафіксовано імена, запозичені з реального іменника, та власне казкові антропоніми та міфоніми – 15 %, найменування-дескрипції – 17 %. Щодо семантико-функціонального навантаження, то різні за структурою найменування репрезентують того самого казкового персонажа по-іншому з огляду на характеризуючу функцію семантично навантажених номінативом у фольклорних текстах.

ЛІТЕРАТУРА

- Антоноук: Антоноук Т. Пропріальна номінація персонажів у романі Р. Іванченко „Отрута для княгині” // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТДПУ. – Ч. 1. – Вип. 1 (9). – 2003. – С. 102-105.
- Арутюнова: Арутюнова Н. Синтаксис // Общее языкознание: Внутренняя структура слова. – М.: Наука, 1972. – С. 256-343.
- Беллерт: Беллерт И. Об одной условии связности текста // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 8. Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. – С. 172-207.

Гуйванюк: Гуйванюк Н. Номінативна деривація і кореферентність синтаксичних одиниць // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 276-277. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2006. – С. 174-179.

Куриляк: Куриляк Л. Дескрипції у референційно тотожних відношеннях номінативних текстових одиниць // Наукові записки ТНПУ. Серія: Мовознавство. — Тернопіль: ТНПУ, 2005. – 1 (13). – С. 227-241.

Лескова: Лескова В. Номінація людини та її рис у східнословобожанських українських говірках: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 1991. – 21 с.

Медвідь-Пахомова: Медвідь-Пахомова С. Реконструкція дописемного (праслов'янського) періоду розвитку антропонімійної системи // Мовознавство. – 1998. – № 1. – С. 20-27.

Полубиченко, Егорова: Полубиченко Л., Егорова О. Традиционные формулы народной сказки как отражение национального менталитета // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2003. – № 1. – С. 7-22.

Потебня: Потебня А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.

Пропп: Пропп В. Трансформация волшебных сказок // Фольклор и действительность: Избранные статьи. – М.: Наука, 1976. – С. 153-173.

Рассел: Рассел Б. Дескрипции // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 13. Логика и лингвистика [Проблемы референции]. – М.: Прогресс, 1982. – С. 41-54.

Селіванова: Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2010. – 844 с.

Топоров: Топоров В. Світове дерево: універсальний образ міфопоетичної свідомості // Всесвіт. – 1977. – № 6. – С. 176-193.

Шестакова: Шестакова С. Переосмислення словосполучень як один із способів номінації в системі власних назв // Українська мова. – № 2. – 2005. – С. 98-102.

Швачко: Швачко С., Яковенко Л. Механізми називання ірреального героя // Шоста республіканська ономастична конференція: Тези доповідей та повідомлень. Теоретична та історична ономастика. Літературна ономастика. – Одеса, 1990. – С. 173-174.

Штерн: Штерн І. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики. – К.: Арт ЕК, 1998. – 335 с.

ДЖЕРЕЛА

Гн.: Гнатюк В. Казки Закарпаття / Упоряд., підготовка текстів, вступ. стаття, приміт. та словник І. Хланти. – Ужгород: Карпати, 2001. – 382 с.

Левч.: Казки та оповідання з Поділля в записах 1850-1860 років. Вип. I-II / Упоряд. М. Левченко. – Київ: друкарня Української Академії Наук, 1928. – 598 с.

Рудч.: Народные южнорусские сказки, вып. I-II. Издал И. Рудченко. – Київ, 1869-1870. – 216 с., 210 с.

Чуб.: Чубинський П. Українські народні казки: У 2 томах. – Київ-Відень-Львів: В-во „Чайка”. – 172 с., 202 с.

Кольб.: Kolberg O. Dzieła wszystkie. Obrazy etnograficzne. Pokucie. Część IV. T. 32. – Wrocław: Ludowa spoldzielnia wydawnicza. Polskie wydawnictwo muzyczne, 1962. – 328 s.

Mariya Redkva. The descriptive unit as special structural types of the personal names in Ukrainian folk magic tales

The structural types of nominative units in the texts of Ukrainian folk magic tales are analysed in this article. We pay attention to using of appellatives, proper names, descriptive units as the especial way of nomination of the tale characters.

Key words: nominative unit, onym, monolexical name, polylexical name, composite word, descriptive unit.

УДК 81.367.7

Галина Панчук (Тернопіль)

ОСОБЛИВОСТІ ІМЕНУВАННЯ ОСІБ У СТРЕЛЕЦЬКИХ ПІСНЯХ ЛЕВКА ЛЕПКОГО

Стаття присвячена аналізу системи іменування осіб у пісенній творчості Левка Лепкого. Встановлено їх специфіку та навантаження у номінаційному полі, з'ясовано також основні теми номінацій осіб.

Ключові слова: назви осіб, номінаційне поле, система номінацій.

У ліричній поезії, де, як правило, відсутнє безпосереднє називання імен персонажів у прямому значенні цього терміна, власні назви вживаються зовсім не так, як у прозі. На „закон безіменності” у ліриці звернула увагу О.Фонякова, одночасно зазначивши, що поряд із цим діє прямо протилежна тенденція – свідомо концентрація, насичення поетичного тексту власними іменами [Фонякова: 72-81]. Власні назви відсутні частково тоді, коли апелятивне іменування